

LUND UNIVERSITY

Savonarola i Norden

Reception av luthersk konfessionskultur i Sverige och Danmark under andra hälften av 1500-talet

Brilkman, Kajsa

Published in:
Nordens historiker

2018

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Brilkman, K. (2018). Savonarola i Norden: Reception av luthersk konfessionskultur i Sverige och Danmark under andra hälften av 1500-talet. I E. Bodensten, D. Larsson Heidenblad, & H. Sanders (Red.), *Nordens historiker: En vänbok till Harald Gustafsson* (s. 231-243). (Studia historica Lundensia ; Vol. 28). Lund University (Media-Tryck).

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Savonarola i Norden

Reception av luthersk konfessionskultur i Sverige och Danmark under andra hälften av 1500-talet

Kajsa Brilkman

Den danske biskopen och professorn i teologi vid Köpenhamns universitet, Peder Palladius, gav år 1551 ut en dansk översättning av Girolamo Savonarolas bok *Miserere mei Deus*, en utläggning av psalm 51 skriven 1498. Först 40 år senare, 1591, gavs samma text ut på svenska av översättaren, författaren och förläggaren Petrus Johannis Gothus. De två nordiska översättningarna gjordes utifrån tyska förlagor. Savonarolas text var mycket populär under 1500-talet och översattes till ett stort antal språk, och efter att Luther hade skrivit gillande om Savonarola upptogs hans texter i den framväxande lutherska konfessionskulturens kanon. De danska och svenska översättningarna av *Miserere mei Deus* var en del av det inom lutherdomen ökande intresset för Savonarola under andra hälften av 1500-talet.

Vid en första anblick kan dessa två översättningar te sig som typiska exempel på något som sedan länge är bekant i forskningen: Norden var under tidigmodern tid en intellektuell periferi som med några få undantag framför allt var mottagare av lutherskt tankegods. Thomas Kaufmann skriver att de nordiska rikena var ”osjälvständiga konfessionskulturer” som importerade idéer från de tyska territorierna.¹ Dessutom tycks det som om denna överföring präglades av en betydande eftersläpning.² I likhet med Harald Gustafsson i *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identitets under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541* ser jag det dock som viktigt att beakta att idéer och kulturströmningar under tidigmodern tid inte bara importerades till Norden, utan i de två nordiska tidigmoderna statsbildning-

¹ Thomas Kaufmann, *Konfession und Kultur. Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts*, Tübingen 2006, s. 24. Jag kommer längre fram i texten gå in närmare på vad begreppet konfessionskultur syftar på.

² Christian Wedow, *Die Rolle des deutschen Luthertums für Schweden zwischen 1600 und 1648*, Rostock 2014, s. 119–120.

arna också fick en alldeles egen utformning och anpassades till lokala förhållanden.³ Detta perspektiv ska utvecklas i det följande

De nordiska översättningarna var ett uttryck för ett ökat intresse för Savonarola inom den lutherska konfessionskulturen. Förorden i de båda utgåvorna erbjuder en möjlighet att studera hur Savonarolas text de- och rekontextualiserades i de två nordiska staterna. I det här kapitlet kommer jag att med utgångspunkt i *Miserere mei Deus* visa hur väl Danmark och Sverige var integrerade i den lutherska kommunikationsgemenskapen men också hur självständiga Palladius och Gothus var i sin reception av de tolkningar som hade utvecklats av tyska lutherska teologer. De två nordiska rikena framstår därigenom inte som mindre utvecklade lutherska konfessionskulturer utan som historiskt specifika varianter av lutherdomen.

Reformationen: Savonarola som evangeliets företrädare

Girolamo Savonarola (1452–1498) var dominikanermunk och från 1491 prior i San Marco-klostret i Florens.⁴ Han deltog i styret av staden och predikade om nödvändigheten av förnyelse inom kyrkan. Hans kritik av kyrkan var bitande hård men befann sig inom ramen för den kritik som var vanlig under senmedeltiden. Han gav sitt stöd till Karl VIII av Frankrikes invasion av Italien och hamnade därigenom i opposition mot påven Alexander VI. Detta ledde till att han blev bannlyst 1497. Året därpå dömdes han till döden för kätteri och brändes på bål på Piazza della Signoria i Florens.⁵

Efter sin död fortsatte Savonarola att fascinera. Åren omkring 1500 var receptionen av hans verk dock ambivalent och varierade i val av fokus: ibland stod hans politiska handlande i centrum, ibland den religiösa förkunnelsen.⁶ Under 1500-tales lopp översattes hans texter och spreds över Europa.⁷ Den absolut mest populära texten var *Miserere mei Deus* som Savonarola hade skrivit i fängelset i väntan på rät-

³ Harald Gustafsson, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*, Stockholm 2000, se bland annat s. 33–36.

⁴ RGG⁴:7, s. 854–855 (RGG⁴ = *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, red. Hans Dieter Betz, Tübingen 1998–2007).

⁵ Donald Weinstein, *Savonarola. The Rise and Fall of a Renaissance Prophet*, New Haven 2011.

⁶ Tobias Daniels, "Vom Humanismus zur Reformation. Gironamo Savonarolas Frührezeption im Deutschland des beginnenden 16. Jahrhunderts", *Archiv für Reformationsgeschichte* 106, 2015.

⁷ Stefano Cavallotto, "Savonarola nella tradizione protestante (secc. XVI–XVII) Evoluzione di un'immagine", *Girolamo Savonarola, l'uomo e il frate. Atti del XXXV Convegno Storico Internazionale, Todi, 11–14 ottobre 1998*, Spoleto 1999; Mario Ferrara, *Edizione nazionale delle opere di Girolamo Savonarola. Operette spirituali. Vol. 2*, Rom 1976, s. 361–370.

tegång.⁸ Texten var en kommentar till psalm 51 och behandlade syndabekännelsen.⁹ Den psalmen, och hela Psaltaren, intog en central plats i den senmedeltida fromheten.

Efter att Martin Luther¹⁰ 1523 gett ut Savonarolas ”Miserere mei, Deus” tillsammans med ett eget förord¹¹ blev texten legitim inom en protestantisk tradition. Luther beskrev Savonarolas text som ett exempel på evangelisk lära och kristlig fromhet. Han betonade att Savonarola inte hade förlitat sig på sina egna goda gärningar för sin frälsning utan enbart på Guds nåd och att han blivit dödad på grund av att han i sina predikningar var kritisk mot påven. Savonarola framstod hos Luther som ett exempel på hur evangeliet hade predikats för folket, trots hotet från Rom, också före den omvälvning som Luther själv var en del av.¹²

Den mest framgångsrika utgivningen av Savonarola på tyska var dock inte Luthers utan den översättning och utgivning som hans vän Johann Spangenberg (1484–1550) stod för.¹³ Han gav 1542 i Augsburg ut en översättning av *Miserere mei Deus*, men utan Luthers förord.¹⁴ Spangenberg hade skrivit ett eget kort förord där han presenterade Savonarola som en munk som blev bränd på bål av påven. Savonarolas text innehöll ”en rik ande” och var därför värdefull att översätta från latin till tyska, för att fler skulle kunna ta del av dess rikedom.¹⁵ Texten, inklusive Spangenbergs eget förord, blev mycket populär och trycktes flera gånger under 1500-talet.¹⁶ Både den svenska och den danska översättningen bygger på Spangenbergs text.

8 Texten finns tryckt i Ferrara, *Edizione nazionale*, s. 193–234.

9 Bruce Gordon, ”’This worthy witness of Christ’. Protestant uses of Savonarola in the sixteenth century”, *Protestant History and Identity in Sixteenth-Century Europe. Vol 1: The Medieval Inheritance*, London 1996, s. 97.

10 RGG⁴:5:558–600.

11 WA:12, s. 248.

12 Gordon, s. 100.

13 RGG⁴:7:1536.

14 Johann Spangenberg, *Der LI. Psalm Davids Miserere mei Deus, durch den Christlichen Bruder Hieronymum Sauonarolam Prediger Ordens vom Bapst verbrandt inn gebets weise Lateinisch gestellet vñ Christlich außgelegt Verteütscht durch Johannem Spangenberg Prediger zu Northausen*, Augsburg 1542. Texten gavs samtidigt ut i Leipzig.

15 Johann Spangenberg, ”Dem Erbarñ vnd Besten Sigmund Wurm meinem günstigen lieben freünde”, *Der LI. Psalm Davids Miserere mei Deus*, Ar^v.

16 Databasen VD16 förtecknar 17 upplagor mellan 1542 och 1600. VD 16 = Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts, <http://vd16.de>

Luthersk konfessionskultur: hotdiskurs och Savonarola som martyr

Reformationen ledde till att den senmedeltida kyrkan splittrades i flera konfessioner. I tidigmodern tid räknar man med att det fanns tre konfessioner som definierades och normerades i bekännelsedokument: den katolska, den lutherska och den reformerta. Konfessionerna hade betydande strukturella likheter, till exempel ett utvidgat fokus på utbildning av de troende, men inom de olika konfessionerna gav det olika resultat. För att ge ett enkelt exempel: inom den tidigmoderna katolicismen blev jesuiterna ledande inom utbildning, medan denna roll övertogs i lutherska territorier av de statliga universiteten.¹⁷

Begreppet ”konfessionskultur” syftar på den världsbild, historiesyn och självuppfattning som utmärkte var och en av konfessionerna. Typiska drag i den lutherska konfessionskulturen under andra hälften av 1500-talet var en stark apokalyptisk diskurs, som dock inte kombinerades med ett ifrågasättande av samhällsordningen utan med försök att stabilisera densamma. Andra särskiljande drag var att man tydligt markerade lutherdomens koppling till reformationen i Wittenberg och till Martin Luthers person. Ytterligare exempel var att lutherdomen präglades av betydande inomlutherska strider som ofta upptog mer av teologernas tid än konflikter med representanter för de andra konfessionerna samt en stor folkspråklig bokproduktion.¹⁸

”Luthersk konfessionskultur” syftar alltså, till skillnad från konfessionalisering, inte på lutherdomens implementering i en territorialstat. Inte heller är begreppet, som till exempel begreppet ”folklig kultur”, liktydigt med en grupp aktörer, utan det är snarare en tolkningsram som aktörer kunde använda sig av i större eller mindre utsträckning. En luthersk konfessionskultur är en av de tillgängliga tolkningsramarna i lutherska stater som Sverige eller Danmark, men också närvarande bland lutheraner i katolska territorier som Inre Österrike. Den var sällan allena rådande, utan sammanflätad med andra tolkningsramar, till exempel magiska förställningar eller dygdeetik, och den ifrågasattes ibland explicit, vilket i sig inte behövde minska dess intensitet utan snarare kunde öka den – det visar konflikten om Sveriges konfession mellan Sigismund och Karl på 1590-talet.

I samband med den upplevelse av kris som präglade lutherdomen i Tysk-romerska riket omkring mitten av 1500-talet uppkom en ny högkonjunktur för Savonaro-

¹⁷ En introduktion på svenska till begreppen ”konfession”, ”konfessionalisering” och ”konfessionskultur” finns i Kajsa Brillman, ”Konfessionalisering, konfessionskonflikt och konfessionskultur under tidigmodern tid”, *Scandia*, 82, 2016.

¹⁸ Kaufmann, *Konfession und Kultur*, s. 14–26; För en introduktion till begreppet ”konfessionskultur” på engelska se: Thomas Kaufmann, ”What is Lutheran Confessional Culture?”, *Religion as an Agent of Change. Crusades - Reformation - Pietism*, red. Per Ingesman, Leiden 2016.

las texter.¹⁹ Protestantiska furstar i Tysk-romerska riket hade slutit sig samman i schmalkaldiska förbundet för att tillsammans kunna stå emot ett eventuellt angrepp från kejsaren. I schmalkaldiska kriget besegrades de protestantiska trupperna och kejsaren genomdrev det så kallade Augsburgska interim 1548, som syftade till att stävja konflikten mellan protestanter och katoliker i riket fram till dess att frågan kunde få en lösning vid ett koncilium.²⁰ Interim var klart katolskt och möttes med stor misstro bland protestanter och många katoliker.²¹

Det var strängt förbjudet att publicera agitation mot ”Augburger Interim”, men många ledande teologer bröt mot detta. Åren omkring århundradets mitt präglades därför av en intensiv polemik mot och försvar av protestantismen och Luthers gärning.²² Texterna som denna konflikt gav upphov till var starkt färgade av föreställningar om att lutheranerna var inbegripna i den slutgiltiga kampen om den sanna lärans överlevnad och bygger på tydliga dikotomier mellan en närvarande, hotande katolsk kyrka och de sanningssägande protestanterna.²³ Det blev till viktiga element i den lutherska konfessionskulturen och påverkade framställningarna av Savonarola. Om han hos Luther hade framstått som ett exempel på evangeliets förkämpar, betonades under 1500-talets andra hälft hans martyrskap. I fokus stod hans lidande, men också styrkan i hans övertygelse som gjorde att han inte vek sig för sina fiender.²⁴

Det finns en rad belägg för att representationen av Savonarola förändrades efter 1500-talets mitt, bland annat i Matthias Flacius (1520–1575)²⁵ *Catalogus testium veritatis* (Basel 1556). Flacius ville skydda lutherdomen mot angrepp genom att visa att den lutherska läran inte var ny utan överensstämde med fornkyrkans lära, och att det genom alla århundraden hade funnits vittnen som företrädde denna sanna lära. I *Catalogus testium veritatis* samlade Flacius alla som genom tiderna hade vittnat om den sanna läran.²⁶ Bland de flera tusen vittnena fanns Savonarola. En annan sådan förteckning över vittnen där Savonarola nämns är den engelska *Acts and Monuments* av John Foxe (London 1563).²⁷

19 Gordon, s. 103.

20 Luise Schorn-Schütte, red. *Das Interim 1548/50. Herrschaftskrise und Glaubenskonflikt*, Gütersloh 2005; Horst Rabe, ”Zur Entstehung des Augsburger Interims 1547/48”, *Archiv für Reformationsgeschichte* 94 (2003).

21 Thomas Kaufmann, *Geschichte der Reformation*, Frankfurt am Main 2009, s. 685–688.

22 *Reaktionen auf das Augsburger Interim. Der interimistische Streit (1548–1549)*, red. Irene Dingel, Göttingen 2010.

23 Thomas Kaufmann, *Das Ende der Reformation. Magdeburgs ”Herrgotts Kanzlei” (1548–1551/2)*, Tübingen 2003.

24 Gordon, s. 105.

25 RGG⁴:3:151–152; Luke Ilić, ”Matthias Flacius Illyricus”, *Das Reformatorenlexikon*, red. Irene Dingel & Volker Leppin, Darmstadt 2016, s. 116–122.

26 Oliver Kermit Olson, *Matthias Flacius and the survival of Luther’s reform*, Wiesbaden 2002.

27 Gordon, s. 106.

I samma anda gav Cyriakus Spangenberg (1528–1604),²⁸ son till den tidigare nämnda Johann Spangenberg, 1556 ut en framställning av Savonarolas liv.²⁹ Med upprepade hänvisningar till att Bibeln var den enda legitima auktoriteten för Savonarola och att han företrädde Guds rena ord skrev Spangenberg in Savonarola i den typ av berättelse som reformatorerna under 1500-talet använde för att beskriva den reform de kämpade för. Att reformatorernas mål – en förnyelse av kyrkan – inte var samma som Savonarolas, syns däremot inte i Spangenbergs text. Han lade särskild tonvikt på att Savonarola fick kämpa i stark motvind för den sanna läran. Hans vedersakare – satan, påven och kyrkans representanter – pressade honom flera gånger att avsäga sig den sanna läran, men Savonarola framställdes som stark i sin övertygelse. Hoten från påven och kyrkan rörde honom inte utan han förblev ”stärkt, beständig och orörlig” i sin tro.³⁰ I slutet av texten betecknades han som en martyr och som ”sanningens bekännare”.³¹

Cyriakus Spangenberg gav också ut en översättning av Savonarolas kommentar till psalm 80 i Nürnberg 1565.³² I förordet beskrev Spangenberg inte längre Savonarola som en medeltida munk som predikade evangeliet utan som en av de sanningssägare som Gud hade låtit framträda genom historien för att varna de kristna för falsk lärdom.³³

Receptionen och representationen av Savonarola var bland lutheraner mycket selektiv under andra hälften av 1500-talet. Han framstod som en påvekritiker och bibeluttolkare och som Luthers föregångare, medan hans verksamhet som politiker utelämnades. Detta stämmer överens med en luthersk idé om att teologer inte skulle blanda sig i det världsliga regementet. Framför allt var dock tolkningen av Savonarola en del av hotdiskursen inom den lutherska konfessionskulturen. Grundmotivet var Savonarola som predikaren som inför folket förkunnade den sanna kristendomen, samtidigt som denna förkunnelse var hotad. De få ståndaktiga sanningssägarna, av vilka munken i Florens var en, framstod som profeter som varnade de kristna för lögnare och en förfalskad lära.³⁴

28 RGG⁴:7, s. 1536–1537.

29 Cyriakus Spangenberg, *Historia vom Leben Lere und Tode, Hieronymi Savonarola, Anno 1498 zu Florentz verbrand*, Wittenberg 1556 [VD16 S 7589].

30 Ibid. E7^r. I original: ”gesterckt blieb bestendig und unbeweglich”.

31 Ibid. G5r. I original: ”Bekenner der Wahrheit”.

32 Cyriakus Spangenberg, *Der Achtzigst Psalm Qui regis Israel intende, Durch den Christlichen Bruder Hieronymum Sauonarolam Prediger ordens von Bapst verbrant In gebets weyse Lateinisch gestellet vnd außgelegt Verdeutschet Durch Johann Spangenberg Prediger zu Northausen*, Nürnberg 1565.

33 Gordon, s. 103.

34 Matthias Pohlig, *Zwischen Gelehrsamkeit und konfessioneller Identitätsstiftung. Lutherische Kirchen- und Universalgeschichtsschreibung 1546–1617*, vol. 37, Tübingen 2007, s. 367–370.

Peder Palladius danska översättning 1551

I den danska översättningen av *Miserere mei Deus* från 1551³⁵ hade Peder Palladius (1503–1560)³⁶ utgått från Spangenberg's utgivning från 1542.³⁷ Palladius var utbildad i teologi i Wittenberg och blev 1537 utnämnd till superintendent och biskop på Själland och professor i teologi vid Köpenhamns universitet.³⁸ Hans översättning av Savonarola var en av tre böcker texter som 1551 trycktes med privilegium, det vill säga med centralmaktens tillstånd.³⁹ Den var alltså förenlig med den syn på reformationen som den danska centralmakten ville skulle spridas bland danskarna.

I inledningen presenterade Palladius Savonarola som ”den fromme Christen mand Hieronimus Savonarola” som ”bleff brennd for Christi salige Ord aff den wgu-deli Pawe i Rom”.⁴⁰ De saliga ord som Savonarola dog för kan läsaren själv ta del av i boken, antyds det. Precis som Luther målar Palladius upp spänningsfältet mellan påven och det sanna ordet.

Förordet är utformat som ett brev till Borchart von Boynelberg. Palladius skriver att han har tvekat inför uppgiften att översätta Savonarolas kommentar därför att psalm 51 var ”en aff de siu Psalmer som haffuer veret i stor anbrug vnder Paffuens Vilfarelse oc i it dageligt mundklammer icke allenist hoss alle præstmand oc Closter folk”.⁴¹ Palladius syftar här på bruket att läsa samma psalmer dagligen. Han menar att detta bruk föranledde lekmän och lärda att tro att de kunde undkomma Guds straff för sina synder bara genom att läsa psalmer. Palladius menar att en översättning skulle kunna leda till ett utvidgat användande av psalmen, som när det utövades på fel sätt var skadligt för möjligheten att bli frälst. Det skulle motverka reformationen syften eftersom enligt Palladius förkastliga uttryck för en missriktad fromhet skulle kunna frodas. Bara om kommentarens innehåll förstods på rätt sätt skulle den kunna ha positiva effekter. Palladius skriver att Savonarolas kommentar innehöll många goda förebilder och att man därav kunde lära att vägen till frälsning går genom att erkänna sig som syndare inför Gud och känna uppriktig ånger.

Översättningen gavs ut efter att ”Augsburger Interim” hade införts. Den danske

35 Peder Palladius, *Den LI. Psalme, Miserere mei Deus, Christelige vdlagt af Hieronimo Sauonarola, Oc fordansket aff Petro Palladio, alle fromme Christne, til trøst oc busualelse*, København 1551. Verket gavs ut på nytt 1558, 1562 och en utgåva mellan 1574 och 1578. Henrik Horstbøll, *Menigmænds medie. Det folkelige bogtryk i Danmark, 1500–1840. En kulturhistorisk undersøgelse*, København 1999, s. 286–287; Lis Jacobsen, red. *Peder Palladius' Danske skrifter*. vol. 2, København 1915 (=DS II), s. 157–162.

36 RGG⁴:6:838.

37 DS II, s. 135–163.

38 Martin Schwarz Lausten, *Biskop Peder Palladius og kirken (1537–1560)*, vol. 2, København 1987.

39 Horstbøll, *Menigmænds medie*, s. 286.

40 DS II, s. 167.

41 DS II, s. 168.

kungen Kristian III hade vägrat att genomföra interim i de territorier i Tysk-romerska riket som stod under hans kontroll.⁴² Detta motstånd återfanns också i de nordtyska handelsstäderna som var nära förbundet med Danmark, till exempel Hamburg.⁴³ Samtidigt värnade Kristian III sina goda relationer till kejsaren. Detta gjorde att den starka hotdiskurs som framträdde inom den tyska lutherska konfessionskulturen under åren direkt efter interims genomförande aldrig fick fotfäste i Danmark. Palladius översättning, och framför allt hans presentation av översättningen, kan ses som ett uttryck för detta. Den danska framställningen av Savonarola hade inte inspirerats av den begynnande konfessionaliseringen, där han lyftes fram som ett föredöme för hur en rättroende ska förhålla sig i tider av hot. Istället har framställningen likheter med den tidiga reformationens syn på den florentinske munken som evangeliets företrädare.

Att Palladius danska förord inte anspelar på den starka inomlutherska hotdiskursen bör dock inte tolkas som att denna översättning var en produkt av en mindre utvecklade form av luthersk konfessionskultur. Hotet från katolikerna och de inomlutherska striderna sågs som plågor som frätte sönder den sanna tron. Att som Palladius lät bli att tolka Savonarolas kommentar i ljuset av den lutherska hotdiskursen var alltså ett sätt att aktivt forma en dansk variant av den lutherska konfessionskulturen där det starkt polariserande språket inte var lika framträdande.

Petrus Johannis Gothus svenska översättning 1591

Den svenska översättningen av *Miserere mei Deus* utkom 1591 i Stockholm under titeln *Then LI. Psalm Dauids*.⁴⁴ Översättare var Petrus Johannis Gothus (1536–1616).⁴⁵ Han utvecklades till det sena 1500-talets främsta svenske förläggare och översättare, med en stor produktion. Under 1590-talet var han främst verksam i Rostock, där han hade studerat. Där hade han tillgång till den tyska bokmarknaden, och valde ut de verk som han tyckte passade i den svenska kontexten. Gothus utnyttjade sin position och tog aktivt del i den konfessionskonflikt som utspelades i det svenska

⁴² Dingel, s. 483–485.

⁴³ Rainer Postel, "Die Hansestädte und das Interim", *Das Interim 1548/50. Herrschaftskrise und Glaubenskonflikt*, red. Luise Schorn-Schütte, Gütersloh 2005.

⁴⁴ Petrus Johannis Gothus, *Then LI. psalmen Dauids, författat vthi bönasätt, och christeliga vthlagd. Fordom scriffuin på latin aff Hieronymo Sauonarola, predicaordnsens broder, hwilkin aff påwanom är wordin förbränd j Florentz, anno Christi 1468. Vthtålkat vppå vårt swenska tungomål, aff Petro Johannis Gotho*, Stockholm 1591.

⁴⁵ Otfried Czaika, "Gothus, Petrus Johannis", *Biographisches Lexikon für Mecklenburg*, vol. 3, red. Sabine Pettko, Rostock 2001.

riket under slutet av 1500-talet, bland annat var det han som gav ut den första översättningen av ”Confessio Augustana”.⁴⁶ Att Gothus valde att översätta och ge ut Savonarolas berömda text just 1591 var en del i hans deltagande i konfessionskonflikten. I förordet skriver Petrus Johannis Gothus att han uppskattar att Savonarola visar

huru vunderlig vår HERre Christus fööre siet Gudomeliga Regemiente här på Jordenne. Haffuer och behåller sigh altijdh ena heliga Christeliga Kyrkia ibland all folk och Tungomål then honom bekänner prijsar och ärar Såsom wij bekenom j våra Christeliga Troo. Han är regerande och rådande mitt ibland sina fiendar och vpwäcker jw altijdh några som frambära hans Gudomliga ord i liwset och bekenna hans heliga Sanning.⁴⁷

I Gothus tolkning blir Savonarolas liv, död och verk ett exempel på att Guds ord alltid har haft sina förkämpar, också mitt bland dem som är sanningens fiender. Det finns ”altijdh några” som vittnar som sanningen. Savonarola beskrivs i förordet som ”thenne salige Guds Mannen och Martyren” som har trotsat fienderna och vittnat om sanningen.⁴⁸ Gothus knyter här an till den tolkning av Savonarola som under andra hälften av 1500-talet utvecklades som en del av den lutherska konfessionskulturen. Framställningens fokus är Savonarola som en sanningens företrädare som inte förlorar sin övertygelse i tider av hot. Vittneslitteraturens inflytande kommer till uttryck i att Gothus beskriver Savonarola som någon som ”bekänner, prijsar och ärar” den kristna tron. Gothus förord ska dock inte ses som en fantasilös adaption av tankegodis från den tyska lutherdomen. Snarare ska Gothus översättning ses som ett inlägg i konfessionskonflikten i det svenska riket. Gothus betonade i förordet att Savonarolas text innehöll ”goda berättelse tröst och hugswalelse” för ”bedröffuat hierta sorgfult och bekymrat samwet”⁴⁹ eftersom han visar att människor i sin förtvivlan ska vända sig ”aleena til Guds Faders blotta Nåd och Barmhärtigheet” och inte sätta sin tro till pilgrimsfärder, munkregler, rosenkrans eller avlatsbrev.⁵⁰ Det var Luthers rättfärdighetslära som Gothus ville förmedla till sina svenska lärare.

Sveriges hemvist i det konfessionella landskapet var inte självklar 1591, när Petrus Johannis Gothus gav ut *Then LI. Psalmen Davids*. Femton år tidigare, 1576, hade kung Johan III låtit trycka en liturgi som på flera viktiga punkter skiljde sig från kyrkoordningen 1571 och som lutheraner betraktade som alltför katolsk. Implemen-

46 Otfried Czaika, *Elisabet Vasa. En kvinna på 1500-talet och hennes böcker*, Stockholm 2009, s. 21–28.

47 Gothus, *Then LI. psalmen Davids*, A1^v–A2^r.

48 Ibid., A2^v.

49 Ibid., A2^r.

50 Ibid., A2^v.

teringen av den nya liturgin hade mött kraftigt motstånd bland svenska präster. Under första delen av sin regeringstid visade Johan III intresse för samarbete med den katolska kyrkan och i Rom fanns det planer på rekatolisering av det svenska riket. Johans son Sigismund, som hade uppfostrats katolskt, skulle ärva den svenska tronen, vilket hade föranlett att man i Kalmar stadgar 1587 slog fast att ingen konfessionell förändring fick göras i riket. Trots det fanns en betydelse nervositet bland lutheranerna inför tronskiftet. Samtidigt var katoliker på frammarsch runt om i Europa.⁵¹

Att framställa Savonarola som sanningens vittne som kämpade för spridningen av Guds ord även i tider av förföljelse var en del av skapandet av en luthersk tolkningskontext i det svenska riket. Savonarola framstår som en förebild för hur man skulle förhålla sig mot fiender: bestämd och orädd. Johan III:s obeslutsamhet i konfessionella frågor gjorde att efter hans död kunde olika intressen göra anspråk på att påverka det svenska rikets konfessionella hemvist. När Gothus översättning utkom 1591 var kampen om att efter Johans död ta kontroll över det svenska riket redan i full gång. Översättningen kan därför ses som en del av formeringen av en luthersk opposition och en förberedelse på denna kamp. Det visar att tolkningar som utvecklades inom den lutherska konfessionskulturen i Tysk-romerska riket spreds till det svenska riket, och att de anpassades för att fylla kontextspecifika syften.

Reception av luthersk konfessionskultur i Norden

Översättningarna av den florentinske munken Savonarolas texter kan vid en första anblick te sig som ytterligare exempel på de nordiska rikena som ”osjälvständiga konfessionskulturer” som importerade idéer från de tyska territorierna. Jag har försökt problematisera denna föreställning. Som framgår av min analys, och av bokproduktionen för den danska och svenska marknaden under 1500-talet, var importen från de tyska territorierna omfattande.⁵² Utbytet mellan de två nordiska rikena var däremot litet. Den tyska lutherdomens betydelse för utvecklingen av luthersk konfessionskultur i Norden kan alltså knappast ifrågasättas, min poäng har istället varit att visa att man i de danska och svenska rikena var mera självständiga i sin reception av den framväxande lutherska konfessionskulturen än tidigare forskning har

⁵¹ Ingun Montgomery, *Värjostånd och lärostånd. Religion och politik i meningsutbytet mellan kungamakt och prästerskap i Sverige 1593–1608*, Uppsala 1972, s. 70–80; Kerstin Strömberg-Back, *Lagen, rätten, läran. Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III:s tid*, Lund 1963; Robert Bireley, *The Refashioning of Catholicism, 1450–1700. A Reassessment of the Counter-Reformation*, Basingstoke 1999.

⁵² Se till exempel Charlotte Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 2 Vol., København 2001; Isak Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600*, 3 Vol. Uppsala 1927–1938.

gett intryck av. Den lutherska hotdiskurs som präglade framställningen av Savonarola inom den tyska lutherdomen infördes i Norden i den mån den tjänade lutherdomen i de svenska och danska rikena. Det skapades självständiga nordiska varianter av den lutherska konfessionskulturen.

Jag har presenterat översättningarna av Savonarola som ett exempel på förmedling av lutherskt idégods, från ett centrum i det tyskspråkiga Europa till Norden. Sverige och Danmark var dock del av en mycket större europeisk kommunikationsgemenskap som jag bara har antytt i denna text. Gothus och Palladius översättningar var inom denna gemenskap bara två av många översättningar och bearbetningar av Savonarolas skrift. Att utforska cirkulationen av *Miserere mei Deus* i olika varianter, bearbetningar och upplagor, bland författare och förläggare i 1500-talets Europa är dock ett annat forskningsprojekt.

Källor

- Dr. Martin Luthers Werke. *Kritische Gesamtausgabe*, Vol. 12, H. Böhlau Nachfolger, Weimar 1891 (= WA 12)
- Ferrara, Mario, *Edizione nazionale delle opere di Girolamo Savonarola. Operette spirituali*, Vol. 2., Belardetti, Roma, 1976
- Gothus, Petrus Johannis, *Then LI. psalmen Davids, författat vthi bönasätt, och christeliga vthlagd. Fordom scriffu in på latin aff Hieronymo Sauonarola, predicaordnsens broder, hwilkin aff påwanom är wordin förbränd j Florentz, anno Christi 1468. Vthiälkat vppå vårt svenska tungomål, aff Petro Johannis Gotho*, Stockholm 1591
- Palladius, Peder, *Den LI. Psalme, Miserere mei Deus, Christelige vdlagt af Hieronimo Sauonarola, Oc fordansket aff Petro Palladio, alle fromme Christne, til trøst oc husualelse*, København 1551
- Spangenberg, Cyriakus, *Der Achtzigst Psalm Qui regis Israel intende, Durch den Christlichen Bruder Hieronymum Sauonarolam Prediger ordens von Bapst verbrant In gebets weyse Lateinisch gestellet vnd außgelegt Verdeutscht Durch Johann Spangenberg Prediger zu Northausen*, Nürnberg 1565
- Spangenberg, Cyriakus, *Historia vom Leben Lere und Tode, Hieronymi Savonarola, Anno 1498 zu Florentz verbrand*, Wittenberg 1556
- Spangenberg, Johann, *Der LI. Psalm Davids Miserere mei Deus, durch den Christlichen Brüder Hieronymum Sauonarolam Prediger Ordens vom Bapst verbrandt inn gebets weise Lateinisch gestellet vñ Christlich außgelegt Verteütscht durch Johannem Spangenberg Prediger zu Northausen*, Augsburg 1542

Litteratur

- Appel, Charlotte, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 2 band, Museum Tusulanums Forlag, København 2001
- Bireley, Robert, *The Refashioning of Catholicism, 1450–1700. A Reassessment of the Counter-Reformation*, Macmillan, Basingstoke 1999
- Brilkman, Kajsa, "Konfessionalisering, konfessionskonflikt och konfessionskultur under tidigmodern tid", *Scandia*, 82, 2016
- Cavallotto, Stefano, "Savonarola nella tradizione protestante (secc. XVI–XVII) Evoluzione di un'imm-

- agine”, *Girolamo Savonarola, l'uomo e il frate. Atti del XXXV Convegno Storico Internazionale, Todi, 11–14 ottobre 1998*, Spoleto, 1999
- Collijn, Isak, *Sveriges bibliografi intill år 1600*, 3 band, Svenska litteratursällskapet, Uppsala 1927–1938
- Czaika, Otfried, *Elisabet Vasa. En kvinna på 1500-talet och hennes böcker*, Föreningen Bibliis, Stockholm 2009
- Czaika, Otfried, ”Gothus, Petrus Johannis”, *Biographisches Lexikon für Mecklenburg*, vol. 3 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Mecklenburg), red. Sabine Pettke, Schmidt-Römhild, Rostock 2001
- Daniels, Tobias, ”Vom Humanismus zur Reformation. Gironamo Savonarolas Frührezeption im Deutschland des beginnenden 16. Jahrhunderts”, *Archiv für Reformationsgeschichte*, 106, 2015
- Das Interim 1548/50. Herrschaftskrise und Glaubenskonflikt*, red. Luise Schorn-Schütte, (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 203), Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 2005
- Gordon, Bruce, ”’This worthy witness of Christ’. Protestant uses of Savonarola in the sixteenth century”, *Protestant History and Identity in Sixteenth-Century Europe. Vol 1: The Medieval Inheritance*, red. Bruce Gordon, Scolar, London 1996
- Gustafsson, Harald, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningskede 1512–1541*, Atlantis, Stockholm 2000
- Horstbøll, Henrik, *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark, 1500–1840. En kulturhistorisk undersøgelse* (Danish humanist texts and studies, 19), Det Kongelige Bibliotek, København 1999
- Ilić, Luke, ”Matthias Flacius Illyricus”, *Das Reformatorenlexikon*, red. Irene Dingel & Volker Leppin, Lambert Schneider, Darmstadt 2016
- Kaufmann, Thomas, *Das Ende der Reformation. Magdeburgs ”Herrgotts Kanzlei” (1548–1551/2)* (Beiträge zur historischen Theologie, 123), Mohr Siebeck, Tübingen 2003
- Kaufmann, Thomas, *Geschichte der Reformation*, Verl. der Weltreligionen, Frankfurt am Main 2009
- Kaufmann, Thomas, *Konfession und Kultur. Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts* (Spätmittelalter und Reformation. Neue Reihe, 29), Mohr Siebeck, Tübingen 2006
- Kaufmann, Thomas, ”What is Lutheran Confessional Culture?”, *Religion as an Agent of Change. Crusades – Reformation – Pietism* (Brill’s Series in Church History and Religious Culture, 72), red. Per Ingesman, Brill, Leiden 2016
- Lausten, Martin Schwarz, *Biskop Peder Palladius og kirken (1537–1560)* (Studier i den danske reformationskirkem 2), Akademisk forlag, København 1987
- Montgomery, Ingun, *Värjostånd och lärostånd. Religion och politik i meningsutbytet mellan kungamakt och prästerskap i Sverige 1593–1608* (Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia, 22), Uppsala 1972
- Olson, Oliver Kermit, *Matthias Flacius and the Survival of Luther’s Reform* (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 20), Harrassowitz, Wiesbaden 2002
- Peder Palladius’ Danske skrifter. Vol 2*, red. Lis Jacobsen, København 1915 (DS II)
- Pohlig, Matthias, *Zwischen Gelehrsamkeit und konfessioneller Identitätsstiftung. Lutherische Kirchen- und Universalgeschichtsschreibung 1546–1617* (Spätmittelalter und Reformation, 37), Mohr Siebeck, Tübingen 2007
- Postel, Rainer, ”Die Hansestädte und das Interim”, *Das Interim 1548/50. Herrschaftskrise und Glaubenskonflikt*, red. Luise Schorn-Schütte (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 203), Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 2005
- Rabe, Horst, ”Zur Entstehung des Augsburger Interims 1547/48”, *Archiv für Reformationsgeschichte* 94, 2003
- Reaktionen auf das Augsburger Interim. Der interimistische Streit (1548–1549)*, red. Irene Dingel, (Con-

- troversia et confessio. Theologische Kontroversen 1548–1577/80. Kritische Auswahledition 1), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2010
- RGG⁴ = *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft.*, red. Hans Dieter Betz, Mohr Siebeck Verlag, Tübingen 1998–2007
- Strömberg-Back, Kerstin, *Lagen, rätten, läran. Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III:s tid* (Bibliotheca historica Lundensis, 11), Gleerup, Lund 1963
- Wedow, Christian, *Die Rolle des deutschen Luthertums für Schweden zwischen 1600 und 1648*, Rostock 2014 (publicerad online)
- Weinstein, Donald, *Savonarola. The Rise and Fall of a Renaissance Prophet*, Yale University Press, New Haven 2011